

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ➤ ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθηκών του 16ου αιώνα από την Κρήτη ➤ ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ➤ Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ➤ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ➤ Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρτου ➤ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ➤ ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλα αργεία ➤ ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ➤ ΑΛΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ➤ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών ➤ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργμένα στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώμης του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ➤ ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σιδαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλιούρη, Γ. Κόκκινος, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγιαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιχάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηρωσάφης

35

ΑΘΗΝΑ 2016

Άγγελος Φ. Βλάχος, Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου, Αθήνα, Economía, 2016

Σπύρος Δημανόπουλος

doi: [10.12681/mnimon.20302](https://doi.org/10.12681/mnimon.20302)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δημανόπουλος Σ. (2019). Άγγελος Φ. Βλάχος, Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου, Αθήνα, Economía, 2016. *Μνήμων*, 35(35), 398-408. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20302>

Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάπτυξη ενός νεοτερικού φαινομένου*, Αθήνα, Economía, 2016, 528 σ.

Σε διεθνές επίπεδο η ενασχόληση των ιστορικών με τον τουρισμό ξεκίνησε μόλις την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα. Η ανάδειξη του τουρισμού σε πεδίο μελέτης των ιστορικών είναι συνυφασμένη με δύο παράγοντες. Α'. Με την προοδευτικά αυξανόμενη σημασία του φαινομένου στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας και τη συνακόλουθη ανάδειξή του σε κεντρικό στόχο των πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης των σύγχρονων κρατών και σε στρατηγική επιλογή ιδιωτικών επιχειρηματικών φορέων. Σημειωτέον ότι ο τουρισμός στο τέλος του 20ού αιώνα αποτελεί οικονομική δραστηριότητα που συνεισφέρει περίπου το 10% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Β'. Με τις προοπτικές που δημιουργήσαν η «νέα κοινωνική ιστορία» και η στροφή στις πολιτισμικές πρακτικές που αναπτύσσονται σε κοινωνικούς χώρους, εκτός παραγωγής και εργασίας. Έτσι, οι ιστορικοί εστίασαν στη σχόλη, την αναψυχή, τις διακοπές και το ταξίδι ως πεδία πολιτισμικών πρακτικών δόμησης των κοινωνικών σχέσεων.

Η διεθνής βιβλιογραφία ακολουθεί την προηγούμενη διάκριση και μπορεί να ταξινομηθεί σε δυο κατηγορίες: Α'. Μελέτες που εστιάζουν στο μετασχηματισμό του προβιομηχανικού /προνεοτερικού περιηγητισμού σε μαζικό τουρισμό. Β'. Μελέτες που συσχετίζουν τις πολιτισμικές πρακτικές που αναδεικνύονται από τη βίωση της τουριστικής εμπειρίας με την «κατασκευή» υποκειμενικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Στην πρώτη περίπτωση εντάσσονται ερμηνείες που βασίζονται στις υλικές, θεσμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις που επέτρεψαν την εξέλιξη μιας «περιφερειακής», κοινωνικά και οικονομικά, ταξιδιωτικής δραστηριότητας με έντονο αριστοκρατικό χαρακτήρα σε μαζικό και οργανωμένο φαινόμενο με οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύονται οι κυβερνητικές και κρατικές πολιτικές, η δημιουργία δημόσιων θεσμών, οι τεχνολογικές εξελίξεις, η συγκρότηση των οικονομικών υποκειμένων του πεδίου και οι επιχειρηματικές στρατηγικές τους. Στη δεύτερη περίπτωση η πρακτική της σχόλης, της αναψυχής, του ταξιδιού αποτελούν πεδία παραγωγής νοήματος ανοιχτού προς σημασιοδότηση. Το υποκείμενο, μέσω της βιωμένης εμπειρίας, νοηματοδοτεί τις πρακτικές αυτές και κατασκευάζει προσωπικές και συλλογικές αφηγήσεις του «εαυτού και του άλλου», συντελώντας έτσι στην συγκρότηση εθνικών, ταξικών και έμφυλων ταυτοτήτων.

Στη χώρα μας η προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός σώματος ιστορικών προσεγγίσεων για το τουριστικό φαινόμενο εντάσσεται στο πολύ πρόσφατο παρελθόν και βρίσκεται ακόμα σε νηπιακό επίπεδο. Η σχετική με τον τουρισμό ιστορική βιβλιογραφία περιορίζεται σε ευάριθμες μελέτες. Πρόκειται για διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν ή ξεκίνησαν να εκπονούνται στο δεύτερο μισό της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα. Η πλειοψηφία των μελετών αυτών προσεγγίζουν συγκεκριμένες και μερικές πτυχές του πολυδιάστατου τουριστικού φαινομένου. Κυρίως θεματοποιούνται οι ποικίλες αναπαραστάσεις της Ελλάδας και της ελληνικότητας που κατασκευάζει ο περιηγητικός λόγος και οι φωτογραφικές απει-

κονίσσεις, με σκοπό την τουριστική προβολή που εκπορεύεται από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς.* Επίσης έμφαση δίνεται και στην ανάδυση των οικονομικών δραστηριοτήτων και στη συγκρότηση των ιδιωτικών συμφερόντων που συνδέονται με τον τουρισμό από τη σκοπιά κυρίως της ιστορίας των επιχειρήσεων και της επιχειρηματικότητας.**

Η μονογραφία του Άγγελου Φ. Βλάχου αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του για την προδρομική περίοδο του ελληνικού τουρισμού. Η διδακτορική διατριβή του συγγραφέα που υποστηρίχθηκε το 2013 στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, αλλά και η διατριβή που υποστήριξε την ίδια χρονιά ο Μιχάλης Νικολακάκης στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (*Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1945-1974*), αποτελούν αφετηρία για την άρση της μερικότητας των προσεγγίσεων της ελληνικής βιβλιογραφίας και προσπάθεια ολιστικής θεώρησης των ποικίλων σχέσεων του πολυδιάστατου τουριστικού φαινομένου με την ελληνική κοινωνία.

Σε αυτό το τοπίο η κυκλοφορία του βιβλίου συνιστά τομή. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο τουρισμός αποτελεί πολιτικό φαινόμενο που «χαράχτηκε» επίμονα και όχι οικονομική δραστηριότητα που προέκυψε αυτόνομα. Καταστατική αρχή της διαμόρφωσης του φαινομένου είναι η ανάδυση στις αρχές του 20ού αιώνα ενός διακριτού πεδίου δημόσιου διαλόγου και αντιπαράθεσης για το μέλλον των δυτικών κοινωνιών. Η ανάδυση του πεδίου αυτού εγγράφεται στη δυναμική των μετασχηματισμών σε όλο το φάσμα της δημόσιας ζωής των δυτικών κοινωνιών (οικονομία, πολιτική, κρατική οργάνωση, τεχνολογία, επιστήμη) που εκκινούν από το τέλος του 19ου αιώνα και επιταχύνονται ιδι-

* Ενδεικτικά: Χριστίνα Μπονάρου, *Η τουριστική διαχείριση της ιστορικής μνήμης: Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις σύγχρονες τουριστικές καρτ ποστάλ*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2009.

** Ενδεικτικά: Margarita Dritsas, «Tourism and Business during the 20th Century in Greece: Continuity and Change», Luciano Segreto et al (εκδ.), *Europe at the Seaside. The Economic History of Mass Tourism in the Mediterranean*, Berghan Books, N.Y., Oxford 2009, σ. 49-71· Αικατερίνη Ν. Παπαδουλάκη, *Ιστορία των τουριστικών επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα: ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων και πρακτορείων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 2011.

αίτερα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η διάχυση της μισθωτής εργασίας σε μαζικά στρώματα του πληθυσμού με τη μεγάλη κλίμακας εκβιομηχάνιση του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα, η ενσωμάτωση στην παραγωγή και την καθημερινότητα των τεχνολογικών και επιστημονικών ανακαλύψεων, είναι οι όροι που διαμορφώνουν την είσοδο των μαζών στη δημόσια σκηνή και συγκροτούν προϋποθέσεις για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ταυτόχρονα όμως οι ίδιοι όροι αποτελούν τη «μήτρα» του βαθμιαίου μετασχηματισμού του κράτους «νυκτοφύλακα» του 19ου αιώνα στο παρεμβατικό κράτος που αποσκοπεί να ρυθμίσει πτυχές της οικονομίας και της κοινωνική ζωής των πολιτών, δημόσιας και ιδιωτικής.

Οι δυο αυτές αλληλοδιαπλεκόμενες διαδικασίες της κρατικής παρέμβασης και της συγκρότησης μιας δημόσιας σφαίρας διαλόγου (εμφανείς στις χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη χώρα μας κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή) σύμφωνα με τον Άγγ. Βλάχο είναι καθοριστικές για τη μετατροπή των προνεοτερικών ταξιδιωτικών πρακτικών (περιηγητισμός) στο νεότερο τουριστικό φαινόμενο. Ο χαρακτηρισμός νεοτερικός –αφήνει να εννοηθεί ο συγγραφέας– αντανάκλα τόσο στην οργάνωση του τουρισμού με όρους βιομηχανίας μαζικής παροχής και διάθεσης υπηρεσιών (μετακίνηση, διαμονή, αναψυχή) όσο και στη λειτουργία του ως μηχανισμού παρέμβασης του κράτους στο κοινωνικό σώμα με σκοπό την απόσπαση συναινέσης και την επίτευξη πολιτικών στόχων (εθνοποιητική λειτουργία).

Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται οι βασικές θέσεις της μελέτης που συνεχίζουν σαν «ραχοκοκαλιά» όλη την αφήγηση. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο τουρισμός ως οικονομική δραστηριότητα αντιστοιχεί σε κατηγορία της τελικής ζήτησης στην παραγωγή, για τη διάθεση της οποίας απαιτείται η συνέργεια πολλών και διαφορετικών κλάδων, γεγονός που κάνει αναγκαία την κρατική παρέμβαση, με τη δημιουργία θεσμών διαμόρφωσης, ρύθμισης και υποστήριξης της τουριστικής αγοράς. Ακόμα βασική θέση της μελέτης είναι ότι η κρατική παρέμβαση δεν είναι απλά παράγωγο των κυβερνητικών προθέσεων και των αποφάσεων της κρατικής γραφειοκρατίας αλλά είναι αποτέλεσμα αντιπαράθεσης και συνδιαμόρφωσης στο τρίγωνο κράτος-αγορά-οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών.

Στο ίδιο προηγούμενο πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί και η επιλογή των χρονικών ορίων της μελέτης αλλά και η εσωτερική διάρθρωση της αφήγησης σε δυο μέρη με σημείο τομής το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το συμβολικό έτος 1914 δεν είναι μόνο αφετηρία της παγκόσμιας σύρραξης αλλά και το ορόσημο της δημιουργίας του πρώτου θεσμικού μορφώματος για τον ελληνικό τουρισμό, της μικρής υπηρεσίας με τίτλο Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος δε συνιστά απλά ένα εξωτερικό πολιτικό όριο για τον ελληνικό τουρισμό, καθώς οι διεθνείς και τοπικές συνέπειές του (ανασυγκρότηση, αναπτυξιακή συζήτηση, κατοχική ριζοσπαστικοποίηση, αμερικανική παρέμβαση) γίνονται καταλύτης εξελίξεων που αναπλασιάζουν το δημόσιο ενδιαφέρον για το φαινόμενο. Σταδιακά και μέχρι το τέλος της πολεμικής δεκαετίας ο τουρισμός από μια περιφερειακή συζήτηση μεταξύ κρατικών λειτουργών, επιχειρηματικών παραγόντων και τεχνικών επιστημόνων αναδεικνύεται σε στοιχείο της αναπτυξιακής προοπτικής της χώρας, γεγονός που σηματοδοτεί το 1950 η

ίδρυση του ΕΟΤ ως αυτοτελούς θεσμικού μορφώματος, στα πρότυπα της ΔΕΗ, εξουσιοδοτούμενου με το σύνολο των αρμοδιοτήτων για τον τουρισμό.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης (από το πρώτο μέχρι και το έκτο κεφάλαιο) ο συγγραφέας παρουσιάζει συγκριτικά τις εξελίξεις στην Ελλάδα και στον ευρωπαϊκό χώρο που διαμορφώνουν την τουριστική ζήτηση και προσφορά στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και συναχόλουθα προσδιορίζουν τις πολιτικές κρατικής παρέμβασης στο αναδυόμενο τουριστικό φαινόμενο.

Στα δυο πρώτα κεφάλαια ανιχνεύεται η συγκρότηση της τουριστικής ζήτησης στο ελληνικό κράτος. Καθοριστικοί παράγοντες που υποδεικνύει ο συγγραφέας είναι ο προγενέστερος πολιτιστικός περιηγητισμός και η ανάδυση των αλληλοδιαπλεκόμενων πολιτισμικών πρακτικών του υγιεινισμού, του εκδρομισμού και της φυσιολατρίας. Κοινή προϋπόθεση των πρακτικών αυτών σε Ελλάδα και Ευρώπη είναι η αστικοποίηση, η ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς (σιδηρόδρομοι, αυτοκίνητο) και η κατίσχυση του ιατρικού λόγου (discourse) που τοποθετεί την αντιμετώπιση ασθενειών εκτός του χώρου της πόλης, αρχικά στην ορεινή ύπαιθρο και προοδευτικά εστιάζει στα ιαματικά χαρακτηριστικά του νερού (ιαματικές πηγές αλλά και θαλασσινό νερό). Ο πολιτιστικός περιηγητισμός, που αντιστοιχεί σχεδόν αποκλειστικά σε μια ζήτηση που προέρχεται από το εξωτερικό της χώρας, ο εκδρομισμός και ιαματικός τουρισμός, που συνδέονται κυρίως με την εσωτερική ζήτηση των αστικών ελίτ της χώρας αλλά και του παροικιακού ελληνισμού, είναι οι παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση των πρώτων τουριστικών υποδομών, δημόσιων και ιδιωτικών (ξενοδοχείων και τουριστικών δρόμων προς αρχαιότητες και ιαματικές πηγές). Ταυτόχρονα οι ίδιοι παράγοντες αποτελούν την πρώτη ύλη για τη σχηματοποίηση της αναπαράστασης της Ελλάδας ως κληρονόμου του κλασικού πολιτισμού και την αισθητικοποίηση της εικόνας του ελληνικού υπαίθριου και παραθαλάσσιου τοπίου, γεγονός θεμελιακό για την κατασκευή της εικόνας της τουριστικής Ελλάδας και την ιδεολογική κατασκευή της «ελληνικότητας».

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η αναδιαμόρφωση στη δεκαετία του 1930 της τουριστικής γεωγραφίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με την ένταξη των μεσογειακών ακτών στο δίκτυο των ευρωπαϊκών παραθεριστικών θερέτρων. Παράλληλα χαρτογραφείται η εξωτερική τουριστική ζήτηση για την Ελλάδα και περιγράφεται η ελληνική τουριστική αλυσίδα (ξενοδοχεία, μεταφορές, δίκτυα συγκοινωνιών) και προσφορά. Η στροφή της τουριστικής ζήτησης των χωρών της βόρειας Ευρώπης προς τις ηλιόλουστες παραλίες του νότου υπήρξε απότοκο του εκδημοκρατισμού και της ρύθμισης τηςσχόλης, με την επέκταση του θεσμού των πληρωμένων διακοπών. Ταυτόχρονα, η οικονομική κρίση του 1929 οδηγεί τα τουριστικά γραφεία να αναζητήσουν φθηνότερους προορισμούς για ένα διαρκώς διογκούμενο καταναλωτικό κοινό. Ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί για τη μη ένταξη της χώρας στα νέα ευρωπαϊκά τουριστικά δίκτυα, τονίζοντας τη γεωγραφική της απομόνωση λόγω της ανεπάρκειας των συγκοινωνιακών συνδέσεων με το εξωτερικό, το ασυνεχές των εσωτερικών συγκοινωνιακών δικτύων, την έλλειψη σύγχρονων μεταφορικών μέσων, τον χαμηλό βαθμό παροχής υπηρεσιών εστίασης και διαμονής και την παντελή απουσία μέριμνας για την αναψυχή και διασκέδαση των τουριστών. Έτσι, στη δεκαετία

πριν τον πόλεμο, η ελληνική τουριστική προσφορά συνεχίζει να στηρίζεται στο πολιτιστικό απόθεμα (αρχαία) και το τοπίο και να εξαρτάται από τον ομογενειακό και παροικιακό ελληνισμό.

Στο τρίτο, το πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο ο Άγγ. Βλάχος εστιάζει στη συνάρθρωση του αναδυόμενου τουριστικού φαινομένου με το κράτος και την κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό αφηγείται τις «περιπέτειες» της διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής και τη συγκρότηση των θεσμικών μορφών υποστήριξης και ρύθμισης του τουρισμού. Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει τη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής ως εξαρτημένης μεταβλητής που επηρεάζεται από κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα. Για αυτό τον λόγο η αφήγηση παρακολουθεί τη συγκρότηση των ανθρωποδικτύων που διαμορφώνονται στον χώρο μεταξύ κρατών, επιχειρηματικών – οικονομικών συμφερόντων και των σωματείων της κοινωνίας των πολιτών. Όπως, επίσης, για τον ίδιο λόγο η διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής εντάσσεται στις γενικότερες αντιπαραθέσεις και ζυμώσεις για το τουριστικό φαινόμενο σε μια –περιορισμένη προπολεμική– δημόσια σφαίρα συζήτησης που περιλαμβάνει κρατικούς υπαλλήλους, τεχνικούς επιστήμονες και ειδήμονες, επιχειρηματικούς παράγοντες και πολιτικά πρόσωπα.

Ο Άγγ. Βλάχος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η άσκηση τουριστικής πολιτικής στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα λειτουργεί σαν εκκρεμές μεταξύ της προτεραιότητας είτε του στόχου της διόγκωσης της συναλλαγματοφορίας είτε της επίτευξης πολιτικών στόχων, όπως της πολιτικής νομιμοποίησης και της απόσπασης συναίνεσης. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η τουριστική πολιτική στη διάρκεια των ετών της βενιζελικής διακυβέρνησης είναι προσαρμοσμένη στον πρώτο στόχο. Επίσης, θεωρεί ότι η αντίστοιχη πολιτική του Λαϊκού Κόμματος δεν έχει ξεκάθαρο στόχο και εντοπίζει στην κρατική πολιτική την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά την πλήρη προσαρμογή στην επίτευξη εσωτερικών πολιτικών στόχων. Σταθμοί στη διαδικασία της κίνησης του εκκρεμούς προς την κατεύθυνση της συναλλαγματοφορίας είναι τα χρόνια διακυβέρνησης των Βενιζελικών στη δεκαετία του 1910 και τα τελευταία χρόνια της επόμενης δεκαετίας. Στην πρώτη περίπτωση οι βενιζελικές κυβερνήσεις δημιουργούν τους πρώτους θεσμούς παρέμβασης για τον τουρισμό, με όχημα κυρίως το Υπουργείο Οικονομικών. Το 1914 ιδρύεται το Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων, με σκοπό κυρίως την οργάνωση των ιαματικών πηγών και λουτροπόλεων, ενώ το 1918 το γραφείο αναβαθμίζεται στην Αυτοτελή Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων. Κορύφωση των θεσμικών πρωτοβουλιών, με σκοπό την ενίσχυση του ισοζυγίου πληρωμών, αποτελεί η ίδρυση του ΕΟΤ ως αυτόνομου νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου το 1929. Ο συγγραφέας εντάσσει την ίδρυση του ΕΟΤ στη γενικότερη πολιτική ανοίγματος της εθνικής αγοράς στη διεθνή οικονομία που ακολουθεί η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου. Πλήρης αντιστροφή της πολιτικής για το τουριστικό φαινόμενο συντελείται στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, τη στιγμή που οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 έχουν οδηγήσει διεθνώς στον προστατευτισμό. Τόσο ο ΕΟΤ όσο και η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων αντικαθίστανται από το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού, κατεξοχήν όργανο της προπαγάνδας του καθεστώτος.

Τα χρονικά σημεία της ίδρυσης των θεσμών παρέμβασης του κράτους εντάσσονται σε περιόδους πύκνωσης των ζυμώσεων και αντιπαραθέσεων σε

κοινωνικό επίπεδο και διατύπωσης επιχειρηματικών σχεδίων στο οικονομικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια, στο τέλος της δεκαετίας του 1910, να οργανωθεί μια ισχυρή ανώνυμη ξενοδοχειακή εταιρεία, με προοπτική την ανέγερση μεγάλου πολυτελούς ξενοδοχείου στην Αθήνα και την επανάληψη του εγχειρήματος σε άλλες περιοχές της χώρας. Στο σχέδιο στο οποίο πρωτοστατούν επιχειρηματικά συμφέροντα (ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία), συμμετέχει η Εθνική Τράπεζα (στο εξής ΕΤΕ) και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, ενώ εμπλέκεται και η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, προσφέροντας πλήρη πολιτική κάλυψη στο ανώτερο επίπεδο, καθώς ο ίδιος ο πρωθυπουργός παρενέβη στις διαδικασίες συγκρότησης της εταιρείας.

Δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διατύπωση τη δεκαετία του 1930, στο πλαίσιο των συζητήσεων για τη «βιωσιμότητα» της ελληνικής οικονομίας, τριών διαφορετικών σχεδίων για την τουριστική ανάπτυξη. Οι προτάσεις των σχεδίων αποκλίνουν μεταξύ τους ως προς τους στόχους της τουριστικής ανάπτυξης αλλά και στον βαθμό παρέμβασης και εμπλοκής του κράτους. Το σχέδιο του βενιζελικού Α. Μακκά αποσκοπεί κυρίως στην εκμετάλλευση του εξωτερικού τουρισμού, προσδιορίζει ως φορέα προώθησης των σχεδιασμών ιδιωτική εταιρεία με συμμετοχή ελληνικού και ξένου κεφαλαίου και περιορίζει τον ρόλο του κράτους στην αρωγή προς τον θεσμό αυτό. Οι προτάσεις του μηχανικού Αθ. Μάνου στοχεύουν στην ενεργοποίηση τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού τουρισμού, μέσα από τη συγκρότηση ενός ημικρατικού φορέα που θα αναλάβει τη σχεδίαση και εκτέλεση ενός προγράμματος τεχνικών υποδομών και έργων (οδικού δικτύου, λιμανιών). Τέλος, το σχέδιο του Στ. Χιλιαδάκη, στελέχους της δικτατορίας του Μεταξά, είναι προσανατολισμένο στην ανάπτυξη του εσωτερικού τουρισμού υπό την αιγίδα του κράτους, με σκοπό κυρίως τη διαχείριση του φρονήματος των πολιτών.

Στο δεύτερο μέρος που εκτείνεται σε οκτώ κεφάλαια (έβδομο-δεκατοέταρτο κεφάλαιο) ο Αγγ. Βλάχος εξετάζει το τουριστικό φαινόμενο (τουριστικό σχεδιασμό, θεσμική πλαίσισωση, επιχειρηματικούς φορείς, υποδομές), στο πλαίσιο της ελληνικής ανασυγκρότησης, και περιγράφει την αναβάθμισή του από περιφερειακή συζήτηση σε αναπτυξιακό πρόταγμα της εθνικής οικονομίας στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αναβάθμιση αυτή οφείλεται ειδικότερα στην αμερικάνικη παρέμβαση στην Ελλάδα μέσω του σχεδίου Μάρσαλ και ευρύτερα στο ενδιαφέρον των Αμερικανών για την τουριστική ανασυγκρότηση της μεταπολεμικής Ευρώπης.

Η δομή του δεύτερου μέρους του βιβλίου μπορεί να διακριθεί σε δυο επιμέρους τμήματα, με άξονα την εμπλοκή του αμερικάνικου παράγοντα από το τέλος του 1947. Η αφήγηση ακολουθεί τον μεταπολεμικό σχεδιασμό για τον τουρισμό της ελληνικής πλευράς και την αντιμετώπιση που του επιφυλάσσουν από το 1948 οι Αμερικανοί. Παράλληλα παρουσιάζεται η υλοποίηση του σχεδιασμού και ανιχνεύονται η σύνδεσή του με τη μεταπολεμική μορφή θεσμικής παρέμβασης στον τουρισμό και οι σχέσεις του με τους επιχειρηματικούς φορείς (ξενοδοχειακό κεφάλαιο, ΕΤΕ) και τις προσδοκίες τους στη συγκυρία της ανασυγκρότησης.

Το πρώτο τμήμα του δεύτερου μέρους περιλαμβάνει τα κεφάλαια από το έβδομο μέχρι το δέκατο. Στη διάρκεια της διετίας 1944-1946 εκπονούνται δυο

σχέδια, το 1944 από την ΕΤΕ και το 1946 μια επικαιροποιημένη εκδοχή του προηγούμενου από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού (στο εξής ΓΓΤ). Στο φόντο του τουριστικού σχεδιασμού στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940 βρίσκεται η ΕΤΕ. Με πρωτοβουλία της και για λογαριασμό της συγκροτείται η ομάδα που συντάσσει το πρώτο μεταπολεμικό σχέδιο για τον τουρισμό το 1944. Ακόμα, ο πρώτος μεταπολεμικός κρατικός θεσμός για τον τουρισμό (ΓΓΤ, 1945) βασίζεται στη λογική του προηγούμενου σχεδίου και μέλη της ομάδας εκπόνησης αποτελούν τον βασικό πυρήνα του στελεχιακού δυναμικού του.

Στο πρώτο χρονικά σχέδιο (και στην επικαιροποίησή του), το οποίο εντάσσεται στην ευρύτερη διερεύνηση της μεταπολεμικής μελλοντικής ανάπτυξης από την ΕΤΕ, προτείνονται αποκεντρωμένη οργάνωση ανά τουριστική περιοχή και η δημιουργία ενός κεντρικού φορέα για το συντονισμό της δράσης κράτους και αγοράς. Επιπλέον, η αντιμετώπιση του ζητήματος της χρηματοδότησης ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων (ανέγερση και ανασυγκρότηση των παλιότερων) προβλεπόταν στο σχέδιο να ανατεθεί σε ειδικό ημικρατικό χρηματοδοτικό όργανο. Σύμφωνα με τους συντάκτες του σχεδίου, απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συγκρότηση οργάνου, προσαρμοσμένου στην ανάγκη μακροπρόθεσμης και χαμηλότοκης πίστωσης, ήταν η σύμπραξη ήταν η σύμπραξη με την ΕΤΕ, η κρατική αρωγή και η αξιοποίηση πόρων από τη φορολόγηση των τουριστικών επιχειρήσεων. Τέλος, στόχος της χρηματοδότησης ήταν η τμηματική και προοδευτική αξιοποίηση της χώρας. Σε μεγάλο βαθμό, ο σχεδιασμός αυτός υλοποιείται αμέσως μετά τον πόλεμο με την ίδρυση της ΓΓΤ και τις πρωτοβουλίες της για την οργάνωση της ξενοδοχειακής πίστης και την αυτοδιοίκηση των τουριστικών περιοχών, με τη συγκρότηση τοπικών επιτροπών τουρισμού. Παρά τις διακομματικές αντιδράσεις, σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, ως προς την εμπλοκή της ΕΤΕ στον Οργανισμό Ξενοδοχειακής Πίστης, τελικά η τράπεζα συμβλήθηκε με το νεοσύστατο φορέα το 1947 και ανέλαβε τη χορήγηση και την είσπραξη των δανείων.

Στο δεύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους (11ο -14ο κεφάλαιο), ο Άγγ. Βλάχος εστιάζει στο τρίτο σχέδιο για τον ελληνικό τουρισμό (*Μελέτη των αναγκών της Ελληνικής Τουριστικής Οικονομίας δια την τετραετίαν 1948-51*) και στην αντιμετώπισή του από τους Αμερικανούς και τους εγχώριους κατεξοχήν επιχειρηματικούς φορείς του πεδίου, τους ξενοδόχους. Στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των πρώτων σχεδίων της δεκαετίας και του τελευταίου του 1948, δεν έχουν μεταβληθεί μόνον οι εξωτερικές συνθήκες, αλλά και η αναπτυξιακή λογική προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κρατικής παρεμβατικότητας. Από το 1947 και την έκθεση Πόρτερ διαφαίνεται η πρόθεση των Αμερικανών για την προώθηση της τουριστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, με σκοπό την αντιμετώπιση του ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών. Όπως, επίσης, είχε διαφανεί η πρόθεση των Αμερικανών να ενισχύσουν τα τουριστικά ταξίδια στην Ευρώπη, στο πλαίσιο της αναζωογόνησης των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης και της σύμφιξης των πολιτικών δεσμών των δυτικών χωρών. Στο πλαίσιο αυτό, ήδη το 1948, είχε ολοκληρωθεί ένα μεγάλος μέρος της τουριστικής ανασυγκρότησης των ευρωπαϊκών χωρών υπό αμερικάνικη καθοδήγηση. Ταυτόχρονα, οι ανάγκες για τη διεξαγωγή του εμφυλίου πολέμου είχαν οδηγήσει σε βελτιώσεις στις υποδομές

της χώρας, με ευρείες παρεμβάσεις στο οδικό δίκτυο και στα αεροδρόμια, ενώ η αναγγελία των κονδυλίων του σχεδίου Μάρσαλ καλλιεργούσε προσδοκίες σε σχεδιαστές και επιχειρηματικό κόσμο.

Το τρίτο σχέδιο για τον ελληνικό τουρισμό, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, είναι ενταγμένο στον προγραμματισμό της εθνικής οικονομίας (*Προσωρινό Μακροπρόθεσμο Πρόγραμμα Οικονομική Ανορθώσεως της Ελλάδος, 1948-1952*) που αναπτύσσεται με την προοπτική του σχεδίου Μάρσαλ και υποβάλλεται το 1948 στον Ευρωπαϊκό Οργανισμό για την Οικονομική Συνεργασία. Ο τουριστικός σχεδιασμός εντασσόταν στον ευρύτερο προγραμματισμό όχι ως ξεχωριστός οικονομικός τομέας αλλά ως συνισταμένη επιμέρους κλαδικών προγραμμάτων, γι' αυτό και η επιτυχία του εξαρτιόταν από την ευόδωση του γενικού εγχειρήματος και είχε ως προϋπόθεση την ενεργοποίηση του κράτος με επενδύσεις σε γενικές υποδομές και σε τουριστικές ανωδομές. Επιπλέον, σε αντίθεση με τα σχέδια των αρχών της δεκαετίας, προέβλεπε ιεράρχηση της κρατικής μέριμνας, η οποία θα κατευθυνόταν σε περιοχές που είχαν παρουσιάσει ήδη ανεπτυγμένη τουριστική κίνηση, όπως την Αττική, την Αργολίδα και την Κορινθία, αλλά και τη Ρόδο στην προοπτική της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος, ενώ παράλληλα απέκλειε άλλες με τουριστικό ενδιαφέρον, αλλά χωρίς ιδιαίτερη τουριστική κίνηση. Το σχέδιο προσανατολιζόταν στη διάγνωση των συναλλαγματικών εισπράξεων και γι' αυτό στη χρηματοδότηση της ξενοδοχειακής επιχειρηματικότητας· ξεκάθαρα δίνονταν προτεραιότητα στην ανέγερση νέων μονάδων με σύγχρονα στάνταρτ και στην ανασυγκρότηση παλιών ξενοδοχείων που εξυπηρετούσαν την εξωτερική ζήτηση.

Η υλοποίηση του σχεδίου αυτού, σύμφωνα με τον συγγραφέα, προσέκρουσε στις οξείες αντιδράσεις της πλειοψηφίας του ξενοδοχειακού κόσμου, στην ανεπάρκεια της ελληνικής διοικητικής μηχανής και στις δυσκολίες συνεννόησης του πολιτικού κόσμου με τον αμερικάνικο παράγοντα. Ο Άγγ. Βλάχος τονίζει ότι οι Αμερικανοί υιοθέτησαν τη λογική του σχεδιασμού για τον τουρισμό, παρότι ήταν αρνητικοί στο γενικό προγραμματισμό και αδιάφοροι απέναντι στην προσδοκία των Ελλήνων ιθυνόντων για τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης. Επιχειρηματολογεί ότι ο τουριστικός σχεδιασμός ταίριαζε με τη θέληση των Αμερικανών για την αποφυγή μακροπρόθεσμων και κοστοβόρων προγραμμάτων εκβιομηχάνισης και την προσέγγισή τους ότι η επιστροφή στο προπολεμικό μοντέλο της ελληνικής οικονομίας θα δημιουργούσε γεωπολιτικά προβλήματα, εμποδίζοντας την ομαλή ενσωμάτωση της χώρας στο δυτικό στρατόπεδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι Αμερικανοί πρόκριναν τις τουριστικές επενδύσεις εντάσεως εργασίας και αμέσου αποδόσεως τόσο λόγω του γεγονότος ότι ήταν λιγότερο δαπανηρές έναντι των βιομηχανικών, όσο και εξαιτίας της άμεσης δυνατότητας για εισροή συναλλάγματος που εξυπηρετούσε την ταμειακή προσέγγισή τους στο πρόβλημα της ελληνικής ανασυγκρότησης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσει και την ενσωμάτωση της λογικής του σχεδίου και των βασικών προτάσεών του στις συμβάσεις υλοποίησης του σχεδίου Μάρσαλ, που υπογράφηκαν μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και αμερικανικής αποστολής το 1948.

Η τελική μη εφαρμογή του σχεδίου και των συμφωνιών του σχεδίου Μάρσαλ αποδίδεται στη δυναμική αντίδραση της μεγαλύτερης μερίδας του ξενοδο-

χειακού κόσμου απέναντι στον βασικό πυλώνα των σχεδιασμών που αφορούσε στον εκσυγχρονισμό της ξενοδοχειακής υποδομής και την οργάνωσή της, με τρόπο που να εξυπηρετεί την εισροή συναλλάγματος. Ο Άγγ. Βλάχος περιγράφει την έντονη κινητοποίηση, με αφετηρία το 1948, των φτωχότερων μερίδων του ξενοδοχειακού κεφαλαίου ενάντια στον αποκλεισμό τους από τους πόρους του σχεδίου Μάρσαλ και στο εγχείρημα ανακατάταξης των ξενοδοχείων με βάση διεθνή πρότυπα. Συμπεραίνει ότι η κινητοποίηση αυτή απομόνωσε τις δυνάμεις εκείνες του κλάδου που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στον εκσυγχρονισμό του και οδήγησε το αρμόδιο κλαδικό όργανο (Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο) σε σύγκρουση τόσο με τη ΓΓΤ, όσο και την αμερικανική αποστολή. Στο πλαίσιο της πολιτικής ρευστότητας του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, η κινητοποίηση των κατώτερων μερίδων του ξενοδοχειακού κεφαλαίου εξασφάλισε πολιτική κάλυψη και πρόσβαση που οδήγησαν στην αποπομπή του προέδρου της ΓΓΤ, του θεσμού, δηλαδή, που ήταν ο βασικός σχεδιαστής της συγκεκριμένης τουριστικής πολιτικής. Η σχεδόν ταυτόχρονη προσπάθεια απεμπλοκής των Αμερικανών από την ελληνική ανασυγκρότηση, λόγω της λήξης του εμφυλίου και των γεγονότων στην κορεατική χερσόνησο, αποτέλεσαν το τελικό χτύπημα στον τουριστικό σχεδιασμό, αφήνοντας όμως παρακαταθήκη για το μέλλον τις στοχεύσεις του και την πρόθεση κρατικής παρέμβασης.

Η μελέτη στηρίζεται σε ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο εύρος πηγών διαφορετικής φύσης που περιλαμβάνει ελληνικές και ξένες αρχειακές σειρές. Αναφέρω ενδεικτικά για να φανεί η ποικιλία τους: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Αρχείο Κ.Α. Δοξιάδη (Μουσείο Μπενάκη), Ελληνική Περιγητική Λέσχη, Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος, Αρχείο Κων. Α. Βοβολίνη (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη), Thomas Cook Archive, Organisation for European Economic Cooperation (OEEC)/Historical Archive. Ο συγγραφέας χειρίζεται υποδειγματικά της πηγές του επιτυγχάνοντας τη συνδυασμένη αξιοποίησή τους. Επίσης πρέπει να τονιστεί η συστηματική και ευρεία χρήση ενημερωμένης ελληνικής και ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας.

Ο Άγγ. Βλάχος με τη μελέτη του επιτυγχάνει να εντάξει την περίπτωση του ελληνικού τουρισμού στη διεθνή και ευρωπαϊκή βιβλιογραφία για το τουριστικό φαινόμενο. Ταυτόχρονα λειτουργεί ως πρωτοπόρος, ανοίγοντας το πεδίο της ιστορίας του ελληνικού τουρισμού, και αφήνει παρακαταθήκη για επόμενες ερευνητικές απόπειρες. Μεγάλη αρετή της μελέτης είναι η επιλογή της συγκριτικής παρουσίασης του ελληνικού τουριστικού φαινομένου με τα αντίστοιχα των ευρωπαϊκών χωρών, επιλογή την οποία δεν εγκαταλείπει σε κανένα κεφάλαιο του βιβλίου του. Επίσης, ο συγγραφέας κατορθώνει να εντάξει οργανικά την ιστορία του τουρισμού στην ευρύτερη πολιτική ιστορία της χώρας, όπως ακόμα και να αναδείξει τις συνδέσεις του με την κοινωνία και την κατασκευή και ανακατασκευή ιδεολογικών και πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Στα προτερήματα της μελέτης πρέπει να ενταχθεί και η ρέουσα αφήγηση που επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει χωρίς δυσκολίες το κείμενο.

Η προσέγγιση του τουριστικού φαινομένου από τον συγγραφέα βασίζεται σε μια στέρεη θεωρητική παραδοχή που τοποθετεί τον τουρισμό στην κατηγορία της τελικής ζήτησης, για την παραγωγή της οποίας συντελούν μια σειρά κλάδων

και τομέων της εθνικής οικονομίας. Από οικονομική δηλαδή σκοπιά ο τουρισμός αποτελεί μια πρόσθετη κατανάλωση που αθροίζεται στην εθνική κατανάλωση. Η κεντρική παρατήρηση που μπορεί κάποιος να κάνει στη μελέτη του Άγγ. Βλάχου είναι ότι, ενώ στηρίζεται στη θεωρητική αυτή παραδοχή, δεν εξετάζει και δεν θεματοποιεί την πολιτική επιλογή της συγκρότησης και διόγκωσης της τουριστικής κατανάλωσης, σε σχέση με τις εξελίξεις και τα δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα της εθνικής οικονομίας. Δεν απαντάει δηλαδή σε ποιο οικονομικό πλαίσιο η προοπτική του τουρισμού έγινε επιλογή για την κρατική πολιτική αλλά και ελκυστική οικονομική δραστηριότητα για τα επιχειρηματικά συμφέροντα. Στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχουν αρκετά παραδείγματα τέτοιων συσχετισμών. Αναφέρω το παράδειγμα της Ισπανίας που χρησιμοποιεί και ο συγγραφέας. Ο τουρισμός αρχίζει να γίνεται επιλογή μετά τη μεγάλη ύφεση των μεσογειακών οικονομιών στο τέλος του 19ου αιώνα και την παράλληλη σχεδόν απόβλεια μεγάλων αποικιακών τμημάτων της εθνικής αγοράς (Κούβα, Φιλιππίνες).*

Τα υπόλοιπα σημεία αφορούν κάποιες δευτερεύουσες παρατηρήσεις, όπως το γεγονός ότι, ενώ αναφέρεται στο πρώτο κεφάλαιο, δεν θεματοποιείται περισσότερο η σχέση της ανάπτυξης του πολιτιστικού περιηγητισμού με την «επέλαση» προς ανατολές των ευρωπαϊκών επιστημονικών αρχαιολογικών αποστολών στο τέλος του 19ου αιώνα. Όπως, επίσης, για την ίδια περίοδο αναφέρεται η επέκταση των ευρωπαϊκών ατμοπλοϊκών δικτύων στην ανατολική Μεσόγειο. Ωστόσο, μένει μετέωρη, χωρίς να εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της ενσωμάτωσης της ανατολικής Μεσογείου στα δίκτυα του ευρωπαϊκού καπιταλισμού που διευκολύνει η διάδοση της χρήσης του ατμού στη ναυσιπλοΐα. Ακόμα στο δεύτερο κεφάλαιο η ανάπτυξη του ιαματικού εσωτερικού τουρισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου συνδέεται με τα ανώτερα αστικά στρώματα και αναφέρεται η παρέμβαση των κατωτέρων στρωμάτων των πόλεων στην πρακτική αυτή, χωρίς, όμως, να εξειδικεύεται αντίστοιχα. Για παράδειγμα, το αίτημα της λουτροθεραπείας ανήκει στις βασικές διεκδικήσεις του κινήματος των παλαιών πολεμιστών και αναπήρων πολέμων μετά το τέλος της μακροχρόνιας πολεμικής προσπάθειας το 1922. Τέλος, στο σχετικό κεφάλαιο με την κινητοποίηση των κατωτέρων μερίδων του ξενοδοχειακού κεφαλαίου και τη σύγκρουση στο Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο, οι αντιδράσεις των θιγόμενων ξενοδόχων απέναντι στις στοχεύσεις του τουριστικού σχεδιασμού του σχεδίου Μάρσαλ αντιμετωπίζονται ως συντεχνιακές πρακτικές. Την ίδια, όμως, ακριβώς περίοδο, το σχέδιο Μάρσαλ λειτουργεί ως μοχλός κινητοποίησης και διεκδίκησης όλων των μερίδων –μικρότερων και μεγαλύτερων, κεντρικών και περιφερειακών– του κεφαλαίου της χώρας. Ο βουλευτής των Λαϊκών Μπερνίτσας που υπερασπίζεται τους μικρούς ξενοδόχους, ταυτόχρονα είναι και σημαίνον στέλεχος της Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών που την ίδια περίοδο βρίσκεται σε διαρκή κινητοποίηση για την υπεράσπιση των μελών της.

* Carmelo Pellejero-Martinez, «El turismo como alternativa economica el la Malaga de principios de siglo», *Revista de estudios Regionales* 42 (1995), σ. 297-312· Ana Moreno Garrido, «La estrategia atlantica. Elites economicos e intereses turisticos en la Espana de Primo de Rivera», *Historia Contemporanea* 41 (2010), σ. 481-508.

Τέλος, ο αρχικός προγραμματικός στόχος του συγγραφέα να προσεγγίσει τον τουρισμό ως ένα πολιτικό φαινόμενο του 20ού αιώνα –δηλαδή συμπίκνωση κοινωνικών, οικονομικών, ιδεολογικών σχέσεων και πολιτισμικών νοοτροπιών– σε πολύ μεγάλο βαθμό επιτυγχάνεται. Συμπερασματικά, πρόκειται για ένα βιβλίο που αποτελεί πραγματική συμβολή στη διεύρυνση της ελληνικής ιστορικής βιβλιογραφίας.

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Άγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροιμία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, 393 σ.

Πώς έφτασαν οι Αιγυπτιώτες Έλληνες στην απόφαση να εγκαταλείψουν τη χώρα του Νείλου; Πώς και πότε έφυγαν, και πού πήγαν; Η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον αιγυπτιώτη ελληνισμό έχει δώσει πολύτιμα έργα –ιστοριογραφικά, λογοτεχνικά, προσωπικές αναμνήσεις– που επικεντρώνονται συνήθως στις σπουδαίες επιδόσεις του από τον 19ο αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο, ενώ όσον αφορά τη φυγή από την Αίγυπτο, έχουν τονίσει τον ρόλο της πολιτικής του Νάσερ, από το 1955 και έπειτα. Η σημαντική συνεισφορά του Άγγελου Νταλαχάνη έγκειται στο ότι εστιάζει στη δύσκολη και πιο «ευαίσθητη» περίοδο της παρακμής και μελετά διεξοδικά τις συνθήκες φυγής των Ελλήνων από την Αίγυπτο, δείχνοντας πως δεν επρόκειτο για μια απότομη, μαζική «έξοδο», αλλά για μια μακρόχρονη διαδικασία, με εξάρσεις, υπαναχωρήσεις και κορύφωση στις αρχές της δεκαετίας του 1960, μια σταδιακή αποχώρηση που δεν ήταν μόνον επαναπατρισμός αλλά και μετανάστευση, ούτε ήταν καθολική, αφού υπάρχουν και αυτοί που παρέμειναν στην Αίγυπτο. Ο Αλέξανδρος Κιτρούφ (1989, 2002) έχει διαγράψει το γενικό πλαίσιο της προβληματικής θέσης στην οποία βρέθηκε η ελληνική παροιμία, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, ως συνέπεια της σταδιακής ανεξαρτητοποίησης της Αιγύπτου, που άλλαζε τους όρους ύπαρξης της παροιμίας. Η μελέτη του Νταλαχάνη παίρνει το νήμα από την κατάργηση των διομολογήσεων (1937) και έπειτα –γυρίζοντας και πιο πίσω, όταν και όπου αυτό χρειάζεται– και με μια ιδιαίτερα πυκνή αφήγηση εξιστορεί το σύνθετο πλέγμα των μεταβαλλόμενων συνθηκών, τις πράξεις και τις παραλείψεις των ανθρώπων, τον αζεδιάλυτο συνδυασμό μακροσκοπικών τάσεων και συγκυριακών συμβάντων, που καθόρισαν μια έκβαση την οποία, όπως συνήθως συμβαίνει με τις ιστορικές διαδικασίες, κανείς δεν ήθελε εξ αρχής (ούτε ο ίδιος ο Νάσερ...). Δεν υπάρχει νομοτέλεια στη διαδικασία αυτή. Οι παράγοντες που συντέλεσαν στην έξοδο, αναμφίβολα πολλοί και ισχυροί, επικράτησαν εντέλει, στο μέτρο που δεν υπήρξαν ανάλογα ισχυρές, αντίρροπες δυνάμεις, ικανές να αποτρέψουν τη δραστικότητά τους.

Οργανωμένη σε τέσσερα μέρη, η μελέτη εξετάζει πρώτα τις «πολιτικές παραμονές» των Αιγυπτιωτών, τις οποίες προωθούσαν οι κοινότητες και το ελληνικό κράτος μετά την κατάργηση των διομολογήσεων, τις πολιτικές εξελίξεις στην Αίγυπτο στα 1937-1960, σε συνδυασμό με το μεταβαλλόμενο δι-